

מוחמד שוכרי, רק לחם, תרגם נוואף עת'אמינה, אנדלוס, תל-אביב, 2000, 166 עמודים.

מוחמד שוכרי הוא סופר מרוקאי (נולד 1935) ממוצא ברברי הכותב בערבית ספרותית, אשר זכה להכרה בינלאומית,¹ בין השאר בזכות מגעיו עם דמויות בולטות בספרות המערבית, כגון ז'ן ז'נה (Genet), שנקבר באל-עראיש, עיר החוף המרוקאית, בשנת 1986), טנסי וויליאמס (Williams) ופול בואולס (Bowles) שהתגורר ונקבר בטנג'יר (בשנת 1999).²

רק לחם (בערבית: אל-ח'בז אל-חאפי)³ מתאר את חוויותיו של ילד שנולד בכפר הקטן בני שאכר שבהרי הריף בצפון מרוקו, ואת סיפור התבגרותו בערי חוף הים התיכון שלמרגלותיהם. זהו סיפור אישי, שבמידה רבה עוצב בידי איתני הטבע ומעצמות אירופה כאחת. הסיפור האוטוביוגרפי (המסתיים בשנת 1952) משרטט את חוויות ילדותו ובחרותו של המספר, ואת השינויים הפיזיולוגיים והמנטליים שחווה במהלך תקופות אלה בערים והראן (Oran) וטנג'ה (טנג'יר – Tanger), אותה סדום המודרנית הצופה לדרום ספרד.

הספר פותח בתיאור הסבל וההתפכחות מן התקווה. במלים בוטות מתאר שוכרי את מאבקו הקיומי, את העוני והרעב, הסבל והמחסור, האלימות והניכור, שהם הצייר המרכזי סביבו נארג הספר. את המפלט מהם מוצא הנער הרך ביין, בחשיש, במיניות מוחצנת ועל יצוען של פרוצות. כל אלה משורטטים בלא כחל ושרק, תוך הבלטת הכאב שגורמים הריקנות, האבטלה, העדר האהבה והמחסור החומרי. בין דפיו של רק לחם מצויים מעט מאוד רוך וחובה. אין בסיפור כל הד לבשורה, לגבורה או לתקווה. פרט לאמו, מתוארות כל הדמויות האחרות מנקודת מבט מרוחקת ואף מנוכרת: החל בתועלתניות המנחה את הנער ביחסיו עם הסובבים אותו – גברים ונשים כאחד – וכלה באיבה העמוקה שגיבור הסיפור חש כלפי אביו האלים והשתיין, אשר בהתקף טירוף הרג את אחיו הפעוט והחולני של המספר.

1 ראו: Sigge 1997.

2 והתם המינית של השלושה עוררה את התהייה אם גם שוכרי הרווק הוא הומוסקסואל.

3 חאפי בערבית פירושו לחם יבש, כמו סוס נטול פרסה או רגל יחפה. על כן נראה לי כי היה עדיף לתרגם את שם הספר ל"לחם עוני" (דברים טז ג), כמו "לחמא עניא" בהגדה של פסח.

כבמקרי הגירה כה רבים, נלוו גם לזו של משפחת שוכרי תחושות של ניכור ועליבות, עוני ומחסור, אלימות ואיבוד הערך העצמי. הזלזול שבו מקבלים יושבי הערים את המהגרים המבקשים לשבור את רעבונם; העוינות שאליה נחשפים הברברים בסביבתם החדשה; האלימות הפנים משפחתית – אמו הכנועה והמפוחתת אשר ילדה שלושה עשר תינוקות שמתוכם שרדו רק ארבעה; הילדים הרעבים המלקטים אשפה ונוברים בזבל להשקיט את בטנם הרעבה; תפוצת החשיש ("כִּיֶּף") הנרחבת – אחד הגידולים היותר נפוצים על מדרונות הריף; העיסוק הנפוץ של צעירות רבות בזנות והתפוררות הרקמה החברתית והמרקם האורבאני – כל אלה מתוארים בבוטות בספרו של מוחמד שוכרי.⁴

הספרדים והצרפתים אינם מתוארים בספר כאויב או כגורם זר, אלא כעובדה קיימת. ההרג שמשטרת הכיבוש הספרדי מחוללת במהלך דיכוי פעולות המחאה נגד משטר החסות מתואר בשוויון נפש, ללא נימה של ביקורת או ועזוע. בכך הצר שבו השתכנו מוחמד הקטן, אחיו והוריו, אין מקום לאינטימיות ולרוך. הילד נחשף מבועת להזדווגותם של הוריו. איש הדת שקובר את אחיו המת מוצג כמי שרק מעמיד פני חומל. היצאניות הספרדיות רכות ונעימות יותר מן היצאניות המרוקאיות, והגברים האירופים אלימים פחות כלפי בני משפחתם. כל האירועים שהתרחשו על אדמת מרוקו בשנים המתוארות בסיפור, החל מן המחאה כנגד הנוכחות הזרה, דרך הגירת היהודים וכלה בידיעות על המהפכה האנטי־מלוכנית במצרים, מתוארים רק כתמונת רקע למאבק הקיומי הנואש שהנער, ולאחר מכן הבחור הצעיר, מנהל בסמטאות טנג'ר. לא הכובש הזר הוא האויב, אלא אבי המשפחה אשר הילד מוחמד מייחל למותו. אין תיאור של התגייסות הירוואית או של התלכדות במאמץ להקל את סבלות הרעבים או לחלצים מן העוני המנוון. כל איש ואשה עומדים חשופים לגורלם האכזר והמתעתע.

התשתית הכלכלית הדלה בשלשלת הרי הריף גררה בעקבותיה הגירה אל מרכזי הנוכחות הזרה. הבצורת והרעב של השנים 1935–1937 הולידו מצוקה נוראה. כ־1.2 מיליון מרוקאים סבלו חרפת רעב. מכל מחוזותיה של מרוקו היגרו כפריים אל הערים במישורי החוף, מקווים למצוא בשכונות המתנחלים האירופים, המכונים בפי המספר "הנוצרים", מקלט מן המחסור והמוות. היקף ההגירה היה כה רחב, עד כי שלטונות הפרוטקטורט הצרפתי הציבו מחסומי דרכים לעצור את המהגרים. התקווה להתפרנס מהשוק הקולוניאלי האפילה על המציאות של קיום עלוב בשולי התברה.⁵ כזה היה גם גורלה של משפחת שוכרי המורחבת, שהשתלבה בורם מחפשי התקווה בריכוזי

4 נושאים אלה נידונו בחיבורים אחרים שלו, כגון מג'נון אל־זרד (1989) [1978] אשר תורגם למספר שפות אירופיות, ובכללן צרפתית: *Le fou des roses* (1992).

5 השתחררותה של מרוקו מן הנוכחות הצרפתית והספרדית על אדמתה לא רק שלא שינתה מגמה זו, אלא אף העצימה אותה, ומאות אלפי מרוקאים היגרו למערב אירופה.

האירופים במערב אלג'יריה ובערי מרוקו. אביו ואמו צררו את מטלטליהם הדלים, ויחד עם שני בניהם עקרו מכפר מושבם הקטן שליד העיר נאדור על מנת לשבור שבר בטנג'יר. שם, מבטיחה אמו של מוחמד הפעוט לבנה, מצויים הררי קמת, ושם לא ידעו יותר רעב.

המציאות תטפח במהירות על פני הילד. לאחר שתחלתם לישועה בטנג'יר נכזבה, עקרו בני משפחת שוכרי לעיר והראן שבמערב אלג'יריה, שהיוותה מחוץ צרפתי. מוחמד מתאר את חוויותיו בחברת בני משפחתו שהרוויחו את לחמם בשירות חוואים צרפתים. המעברים שחווה המספר – מהכפר אל העיר ומאורח חיים אחד לאחר – משתקפים בספר בתיאור המתח בין התושבים המקומיים לבין המהגרים, וכן בלשונות השונות שבהן משתמשות הדמויות: עם אמו שוחח מוחמד בלהג הברברי של הריף, ומקצת שיחותיו עמה מובאות במקור בברברית מלווה בתרגום לערבית⁶; האוכלוסייה העירונית דוברת הערבית השתמשה בלהג העממי (דארג'ה) של הריף ושל מערב אלג'יריה; בסביבה הספרדית היוותה הקאסטיליאנית את לשון הדיבור; באלג'יריה שלטה הצרפתית. המציאות הלשונית המורכבת הזו משתקפת, כאמור, בסיפור, אולם בעוד המשפטים בברברית מובאים בנוסחו המקורי של הספר בלשונית הערבית, נמסרת הקאסטיליאנית, אשר קנתה לה אחיזה איתנה בפי הרוכלים העירוניים ובפי שכירי היום, בכתיב לטיני וללא תרגום.

מוחמד שוכרי סיים את כתיבת ספרו האוטוביוגרפי רק לחם בשלהי שנת 1971. כעבור זמן קצר הודפסה המהדורה הראשונה, אשר יש אומרים כי היא נוסח מצונזר של המקור. מייד לאחריה הופיע התרגום האנגלי של הספר (1973), שנעשה בידי הסופר האמריקאי פול בואולס (Bowles, 1910-1999), אשר למעשה לא שלט בערבית הספרותית שבה כתב שוכרי.⁷ בעקבות התרגום האנגלי באו תרגומים לשפות אירופיות נוספות: תחילה לצרפתית, בידי הסופר המרוקאי הפרנקופוני המפורסם טאהר בן-ג'לון (Ben-Jelloun 1980), ולאחריה לגרמנית (1986), ספרדית ואיטלקית. אך למרות זאת לא ימצא המשוטט בינות לתנויות הספרים בחי אל-אתבאס, ריכוז תנויות הספרים בקובלנקה (ששמה בערבית הוא דאר אל-בידא), את רק לחם. את הספר לא יציעו גם מוכרי העיתונים והשבועונים שפורשים את מרכולתם בטבורי ערי מרוקו. הדבר נגרם עקב צו איסור הפצה שפרסם בשנת 1983 דריס אל-בסרי, שר הפנים הכל יכול דאז,

6 כך בחר המתבר להציג את סיפורו. זהו אמצעי ברור לצורך יצירת בידול בין הברברים לדוברי הערבית. משום מה, המתרגם העברית בחר להביא מקצת המשפטים הללו בתעתיק עברי. אולם לגבי הקורא שממילא אינו מבחין בין ערבית לברברית, אין בכך כל תועלת. אשר לקורא המרוקאי, כמהצית מתושבי הממלכה המגרבית מסוגלים להבין משפטים פשוטים בברברית.

7 אתרי אינטרנט על הסופר בואולס ראו: <http://www.lemmus.demon.co.uk/bowles.html>; <http://www.lib.udel.edu/ud/spec/findaids/bwlscol.html>

לכאורה במענה לפניות חכמי ההלכה (עולמא). רק בימים האחרונים הסירו שלטונות מרוקו את האיסור בן שבע עשרה השנים על הדפסת הספר בתחומי הממלכה, למרות שספרים אחרים של שוכרי נמכרים בה ללא מכשולים. העדרו של הספר הוא עובדה בולטת גם ברבת עמון (עמאן) בירת ממלכת ירדן. בדצמבר 1998, ביטאוי האופוזיציה המצרית וועדה פרלמנטרית דנו ברותחין את הספר.

כתיבתו של שוכרי, הן רק לחם והן ספריו האחרים, מתבססת על ההיסטוריה האנושית והפוליטית של מרוקו העצמאית, ומתארת אירועים שידעה סביבתו הקרובה של המחבר. עם זאת, גיבוריו של שוכרי אינם דמויות פלקטיות או קולבים לתליית סיסמאות. הם דמויות בשר ודם, שיודעי קרוא וכתוב בקרב בני השכבות המרוודות והדחיות בערי מרוקו (כ־60% מתוך כלל האוכלוסייה הם אנלפכטים) יכולים להזדהות עמן. זו אולי הסיבה לכך שרק בסוף אוקטובר 2000 הותרו במרוקו פרסומו והפצתו של רק לחם. עדיין נותרה פתוחה השאלה מי יעשה זאת. כדי להבין את תגובתן הנסערת של הרשויות המגרביות על הספר ואת התנגדותן הנחרצת להפצתו במשך תקופה כה ארוכה, אנסה להבהיר את ההתפתחויות המדיניות, הכלכליות והחברתיות העיקריות שפקדו את מחוזותיה הצפוניים של הממלכה המגרבית. נראה כי שם, ברקע ההיסטורי של מרוקו המודרנית, נעוץ ההסבר לתגובה זו.

תחילתה של הנוכחות האירופית על אדמת צפון אפריקה היא בסוף המאה ה־15, למן השתלטותה של ספרד על מספר מאחוזים לאורך חוף הים התיכון.⁸ במאה ה־19 תקעה גם צרפת יתד באזור, כאשר כבשה את אלג'יריה בשנת 1830. הדרך לחלוקת הסלטאנות השריפית העלונית המגרבית, דהיינו מרוקו, בין שתי מדינות אלה נפתחה בעקבות ההבנות שסוכמו ביניהן ב־1906 בחוזה אלחסיראס. שתי המדינות החלו במהלכים צבאיים לכינון שלטון חסות במרוקו, והסלטאן אולץ לחתום על הסכם "עֶהַד אל־חֶמַאיה", ב־30 במאָרס 1912, שהעביר את הפיקוח על ממלכתו לידי גורמים זרים.⁹ הניסיון הספרדי להשתלט על רצועת החוף ועל רכסי ההרים (אזור הריף) של צפון מרוקו עורר התנגדות בקרב האוכלוסייה הילידה, ערבית כברברית, והוליד ב־1921 את מרידת עבד אל־כרים אל־ח'טאבי, שנודעה כקרב אַנְוַאל.¹⁰ בשורות הצבא הספרדי שדיכא את המרידה שירת קצין בשם פרנקו, לימים שליטה של ספרד, שהחל את דרכו

8 למורת רוחם של אורחי מרוקו ושלטונותיה, חגגו הרשויות הספרדיות לפני שנים ספורות מלאת 500 שנה לנוכחותם בסבתה (Sauta) ובמלייה שבצפון מרוקו, הנחשבות כחלק אינטגרלי של ממלכת ספרד המודרנית.

9 המחאה המרוקאית האלימה, הראשונה מסוגה, נגד הספרדים, ודיכוייה האכזרי באביב 1952, מתוארים בספר ללא כל שמץ של התלהבות או גאווה לאומיות, משל היו הרפתקה.

10 עבד אל־כרים היה אחד הגיבורים הראשונים של הלאומיות הערבית החילונית המודרנית. הוא מצא מותו בקהיר ב־1963, בהיותו אורחו של גיבור לאומי אחר – ג'מאל עבד אל־נאסר. הכרתו של עבד אל־כרים על הרפובליקה של הרי הריף וקשריו עם מהפכן אנטי מלוכני, כפי שנאסר היה, עוררו בחצרו של המלך

כסגן מפקד פלוגת "רגולרס" שגויסה מקרב שבטי הרי הריף. כעבור זמן קצר היה פרנקו לגנרל הצעיר ביותר באירופה ולמפקדו של לגיון הזרים הספרדי. הלוחמים המרוקאים אשר גויסו לשורות יחידותיו, עתידים להוות חלק מהכוחות שסייעו לקאודיו (caudillo) הקתולי, שבספר רק לחם וזכה לתואר הכבוד המוסלמי אל־חאג', במה שהוא הכתיר כמסע צלב אנטי־קומוניסטי. אביו של שוכרי שירת אף הוא בצבא הספרדי ונאסר לאחר שערך משורותיו. שוכרי מתאר בספרו כיצד הוסגר האב לידי השלטונות בעקבות מחלוקת כספית עם חייל לשעבר בצבא הספרדי. בעקבות ההלשנה נכלא האב, והילד הצעיר חווה כיצד נחשפת אמו נטולת המגן להטרדה מינית.

במאבק נגד הצרפתים מילאה תנועת העצמאות המרוקאית אל־אסתקלאל תפקיד חשוב בייצוג תביעות האוכלוסייה העירונית הוותיקה ובייצוג תושבי משכנות המהגרים שצצו בסמוך לשכונות האירופיות. סנג'יר שימשה במה חשובה לנושאי המאבק הזה; באפריל 1947 נשא בה הסלטאן מוחמד החמישי את אחת מהצהרותיו החשובות בדרך לסילוק השלטון הזר. ב־1956, לאחר שובו של הסלטאן ממדגסקר, לשם הגלו אותו הצרפתים, הייתה מרוקו לממלכה עצמאית. אולם בית המלוכה לא שש להתחלק בסמכויות ובתפקידים עם אחרים. בעקבות העימות עם מפלגת אל־אסתקלאל, נקלעה מרוקו למשבר פנימי ממושך. עלייתו של יורש העצר חסן השני ב־1961 לא תרמה לסילוק עונת החשדנות והמתחות שרבעה מעל היחסים בין בית המלוכה לבין הציבור העירוני במרוקו. בתקופת שלטונו הוקפאו החיים הפרלמנטריים, והמלך הכריז על תקופת המתנה שבסיומה תונהג חוקה, ייערכו בחירות ותחודש פעילות בית הנבחרים. אולם רציחתו של מהדי בן ברכה, מנהיג האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים (אל־אתחאד אל־יטני לְלִקְוֹאֵת אל־שַׁעְבִּיה, Union Nationale des Forces Populaires), ושתי הפיכות בוסר משולבות בניסיונות להתנקש בחיי המלך, ב־1971 וב־1972,¹¹ הבהירו עד כמה רחוקה הדרך אל המטרה המוצהרת. לאירועים אלה נוספו המשבר הכלכלי המתמשך והגדילה המואצת של האוכלוסייה, שבאה לביטוי בצמיחת משכנות פח (אֶחְיֵא אל־סֶפִּיח, bidonville) בעיבורי ערי מרוקו

חסן השני חוסר נחת, שלא לומר עוינות של ממש. בחשש מפני ביטוי אהדה לח'טאבי, אשר למעשה לא הורשה לשוב למולדתו, אפשר להסביר מקצת ההסתייגות שהפגין בית המלוכה המרוקאי משוכרי. ההערה שבה זכר אל־כרים באה לביטוי ברק לחם במשפט שאומר מתנחל צרפתי בווהראן לנער העובד בנחלתו: "ארצכם הצמיחה רק גבר אחד והוא עבד אל־כרים אל־ח'טאבי". שוכרי כלל לא ידע מיהו. הערת המחבר על חלקו של המרשל פטן (Petain) בדיכוי המרידה בקיץ 1925 מטעה במידת מה, שכן היא מתעלמת מן ההקשר הפוליטי ומהיריבות האישית ששררה בקרב חוגי הממשל והצבא בפאריס, שהובילו לשיגורו של גיבור מלחמת העולם למרוקו ולסילוקו של המרשל ליוטה (Lyautey) ממשרת נציב צרפת ברבאט.

11 המחלוקות אודות מהלכי ארמון המלוכה והמפלגות הראשיות באותן שנים ממשכות להסעיר את מרוקו אף בימים אלה. פרוסומה של איגרת אשר כתב אל־פקיה בסרי אודות קשריו של הגנרל אופקיר עם הקושרים, גררה בראשית דצמבר 2000 איסור ממשלתי להפיץ שלושה שבועונים.

ובגידול מהיר במניין הצעירים, וכל אלה יחד הניעו את המלוכה להנהיג משטר של רדיפות ולהגביל את חירויות האזרח ואת חופש הביטוי.

העצמאות הביאה בכנפיה מעט מאוד רווחה לריף ולטנג'יר.¹² החשדנות ששררה בין בית המלוכה לבין האוכלוסייה המקומית עיכבה את הממשלה המרוקאית ביישום מדיניות של השקעות בתשתית ובפיתוח. תחושת ריחוק שררה בין הארמון והפרלמנט ברבאט לבין שבטי הברברים של הריף, שפנו לחפש הזדמנויות כלכליות במערב אירופה. המשבר החברתי והפוליטי העמוק הוליד התפרצויות של אלימות, שבעקבותיהן השתקעו גלים של מהגרים – תחילה רק של גברים צעירים, ולאחר מכן גם בני משפחותיהם – בשכונות מהגרים בבלגיה, בהולנד ובצרפת במטרה להימלט מן המצוקה והעוני. התפרצויות גועניות של אלימות כנגד המורוס, כפי שהמרוקאים מכונים בספרד, הן חלק מהתגובה באירופה לצמיחתה של קהילה מוסלמית חדשה בחצי האי האיברי. הד לכך מוצאים בחיבורים של סופרים מרוקאים צעירים.¹³

בתיאורו של שוכרי את התברה המרוקאית כמקוטבת וחסרת לכידות אל מול הכובש הזר, כמו גם ברמיזותיו הבוטות למתח בין ברברים לבין ערבים, יש משום מתן ביטוי לקיטוב השורר במרוקו בין בית המלוכה, הדוגל באידיאל של מרוקו מאוחדת, לבין הברברים, החותרים להגדרה של זהות אתנית נבדלת. דומה כי בכך נגע שוכרי בנקודה שהייתה רגישה במיוחד בשיח הציבורי במרוקו בזמן פרסום הספר, ופגע בערכים המקודשים הן על בית המלוכה והן על המפלגות הלאומיות האופוזיציוניות באותה העת. שני הגורמים הללו לא יכלו לקבל את הנרטיב של שנות הארבעים והחמישים כפי ששוכרי מתעד אותו בספרו. התיאורים בספרו של שוכרי, יחד עם המתחות הפוליטיות והעוינות לבית המלוכה שרווחה במשך תקופה לא קצרה בריף, מסבירים אפוא את האיסור שהטיל המשטר המרוקאי על פרסומו של הספר האוטוביוגרפי רק לחם. נימוק זה לאיסור הפצתו של הספר נשמע משכנע יותר מאשר הנימוק של שמרנות ספרותית או של התנגדות לתיאורים בוטים של מין, הומוסקסואליות, זנות ושכרות, ששוכרי מציגם כהתנהגויות נורמטיביות בסביבת חייו.¹⁴

12 סגירת הגבול בין מרוקו לאלג'יריה מנעה למעשה הגירה מהריף לתחום הצרפתי, אשר שימש מזה עשורים אחדים כיעד למבקשי עבודה. לכן נוספה מרידה שבטית של בני אית וריאג (Aith Waryaghar) בפקדים ששיגרה מפלגת האסתקאלאל לאזורם בשנת 1958 (Hart 2000: 90).

13 ראו לדוגמה: ניני 1999.

14 אם כי אין לשלול את האפשרות שהתיאורים החושפניים היו עשויים לעורר התנגדות מסוימת. בתגובה על תלונות של הורים, סילקה הנהלת האוניברסיטה האמריקאית בקהיר את הספר מתוכנית הלימודים ומדפי ספריית האוניברסיטה (AUC). נושא זה נדון בהרחבה ב-1999 בעיתונות המצרית וכן בכתבות ובמאמרים אשר פורסמו באתרי אינטרנט שונים, ראו: *Al-Ahram Weekly*, Jan. 28–Feb. 3 1999; <http://w3fp.arizona.edu/mesassoc/CAFMEANAletters.html>; <http://www.cairotimes.com/content/culture/auc.html>

בסוף המחצית הראשונה של שנות השמונים חש המלך חסן השני יציב דיו על מנת להתיר לגופים שנרדפו בעבר לחדש את פעילותם, ולקראת בחירות 1984, אשר התקיימו לאחר כמעט עשור של מלחמה בין מרוקו לבין הפוליסריו – החזית הלאומית לשחרור הסהרה המערבית – החל השלטון האוטוריטיבי לשחרר את הרסן. אישים, ארגונים וביטאונים מרוקאיים החלו לבטא ביתר חירות את השקפותיהם ועמדותיהם,¹⁵ והתהילה שהוענקה לשוכרי בן ה־65 בעקבות תרגום יצירותיו לשפות אירופיות, יחד עם תוכניות טלוויזיה וסרט קולנוע שנעשו באירופה על הסופר המרוקאי, לא אפשרו לממסד הפוליטי והתרבותי להמשיך ולהתעלם מן הספר רק לחס וממתברו. לאחר שספרים נוספים פרי עטו של מוחמד שוכרי ראו אור ונמצאו על מדפי חנויות הספרים במרוקו, ולאחר שפרסומיו הקנו לו תהילה מסוימת בכמה ארצות דוברות ערבית, העניק לו המשטר המרוקאי מִשְׁרַת מורה במכללת אבן בְּטוּטָה בטנג'יר ופינה ברדיו הרשמי של רבאט הבירה. האווירה הציבורית אשר שררה במרוקו בשנות השמונים, והפתיחות הפוליטית המסוימת שהנהיג המלך חסן השני בעשור האחרון של חייו בעקבות תחושת הביטחון שחש השלטון במדינה זו, הן שאפשרו אפוא להתיר את פרסומו של רק לחס.

שוכרי בחר בלשון רדודה במובהק, לשונו של ילד רחוב, על מנת להעביר לקורא את חוויותיו. רק במשפטים ספורים נעשה שימוש בערבית מדוברת (דארג'ה), בספרדית ובברברית. התרגום העברי מעביר אמנם את רוח הדברים, אך נראה כי הקורא הישראלי יתקשה לחוש במעברים הבין־לשוניים, שבמקור הם חדים יותר. גם מקצת שמות המקומות בשפת המקור נושאים עמם מטען רב יותר מאשר מעביר התרגום העברי. אל־סוק אל־בְּרָאני אינו סתם השוק החיצוני, הגדול (Zoco de Fuera; Grand Socco, כיום כיכר ה־19 באפריל 1947), ואל־סוק אל־דאח'לי אינו רק השוק הפנימי, הקטן (Zoco Chico; Petit Socco):¹⁶ שני מאמרים אלה הם ציוני דרך בטופוגרפיה ובריתמוס חייה של העיר טנג'יר, אשר ריתקה אליה לא מעט אירופים ואמריקאים בתקופה המתוארת ברק לחס. השוק החיצוני, המצוי מחוץ לחומות ההיסטוריות של העיר, שימש מקום המפגש הקבוע, ביום השוק השבועי שחל מדי יום חמישי, לעירונים ולכפריים שהביאו לשם את מרכולתם. ואילו השוק הפנימי הוא השוק של העיר העתיקה (אל־מדינה). התרגום העברי גם מטשטש את ההבחנה בין שתי

15 אפשר כי הסימן המובהק ביותר לשינוי שידעה מרוקו בעשור האחרון היה מתן היתר לאיש האופוזיציה, עבד אל־תמאן אל־יוסופי, לשוב ולחדש את פעילותו הפוליטית (1993). לאחר כמעט שני עשורים של גלות, הוא חזר לארץ מכותרו ונבחר לכהונת ראש הממשלה. ההפגנות שהתקיימו בשנים האחרונות במרוקו, שבמהלכן תבעו ארגונים ובני משפחות לדעת את גורל יקיריהם אשר נעלמו בשנות השבעים, משקפות פן נוסף של השינויים.

16 אל־סוק אל־דאח'לי הוא שם ספר אחר של שוכרי. יצירה זו תורגמה לגרמנית (1998).

יהושע פרנקל

הקבוצות שהתנקזו לטנג'יר: בין אל-ריפיון, הברברים תושבי חלקו המזרחי של רכס הריף, לבין אנשי ג'בלה, שלא היו סתם הרריים, כפי שמצוין בתרגום העברי, אלא יושבי חלקו המערבי של רכס הריף. אין זו הבחנה גיאוגרפית גרידא, אלא גם הבחנה אנושית ולשונית.

למרות החסרונות הללו של התרגום העברי, קריאת הספר רק לחס תביא תועלת לא רק לאלה המבקשים להעשיר את ידיעותיהם אודות מרוקו הקדם עצמאית, עריה ואוכלוסייתה; חובבי ספרות יפה ימצאו באוטוביוגרפיה זו, כמו גם בהמשכה זמן אל-אֶח'טא (זמן השגיאיות או החטאים)¹⁷ אשר מרבית פרקיה נדפסו גם בספר אל-שטאר (נער הרחובות),¹⁸ סיפור אוניברסלי קריא ומעניין.

יהושע פרנקל

ביבליוגרפיה:

מקורות אינטרנט

<http://www.lemmus.demon.co.uk/bowles.html> cf.
<http://w3fp.arizona.edu/mesassoc/CAFMEANAletters.html>
<http://www.cairotimes.com/content/culture/auc.html>
<http://www.lib.udel.edu/ud/spec/findaids/bwlscol.html>

עיתונות

Al-Ahram Weekly

ניני, רשיד, 1999. יְמוֹמֵאֵת מֵהַג'אַר סְרִי, רבאט.
שוכרי, מוחמד, 1989 [1978]. מַגְלֵנוֹן אֶל-יֹרֵד, ביירות.
שוכרי, מוחמד, 1997. אֶל-סֹוֹק אֶל-דֹאח'לִי, גרמניה.

Hart, David M., 2000. "Rural and Tribal Uprisings in Post-colonial Morocco, 1957-1960: An Overview and a Reappraisal", in: *Tribe and Society in Rural Morocco*, London, 84-104.

Shukry, Muhammad, 1980. *Le pain nu* (tran. Taher Ben-Jelloun), Paris.

Shukry, Muhammad, 1989. *Il Pane Nudo* (tran. Mario Fortunato), Milano.

17 הספר תורגם לאיטלקית (1993), צרפתית (1994) ולגרמנית (1996).

18 הספר תורגם לאנגלית (1996a).

רשימות ביקורת

- Shukry, Muhammad, 1990. *Das nackte Brot* (tran. Georg Brunhold und Viktor Kocher), Mnchen.
- Shukry, Muhammad, 1992. *Le fou des roses* (tran. Mohamed el-Ghoulazouri), Paris.
- Shukry, Muhammad, 1993 [1973]. *For Bread Alone* (tran. Paul Bowles), London.
- Shukry, Muhammad, 1993. *Il tempo degli errori* (tran. A. M. Avino), Roma.
- Shukry, Muhammad, 1994. *Le temps des erreurs* (tran. Mohamed el-Ghoulazouri), Paris.
- Shukry, Muhammad, 1996. *Zeit der Fehler*, Roma.
- Shukry, Muhammad, 1996a. *Streetwise* (tran. Ed Emery), London.
- Shukry, Muhammad, 1998. *Zoco Chico* (tran. Mona Naggar), Berlin.
- Sigge, Barbara, 1997. *Entbehrung und Lebenskampf: die Autobiographie des marokkanischen Autors Mohamed Choukri*, Berlin.